

המורה

על סודות המורה

המורה

מסכת המורה

המורה

מסדנת המורה

על ספרים

א-1 חשוון תשל"ו — אוקטובר 1975

תוכן העניינים

עמוד

בשכילי הגהשכה וכדרכי ההוראה והחינוך

1	על מדוכת הכתיב — שלוש בעיות ושאלות שמונה	—	אברהם צלמון
6	החינוך היעיל (C.B.T.E.)	—	יהושע וינשטין
	בית-הספר כספק שירותי-חינוך והישגי תלמידיו	—	מיכאל הן ואריה לוי
12	(גישה סוציולוגית)		
17	מה רע בחינוך המוסדי ?	—	בנימין יונס
21	"הילד טעון הטיפוח והילד ה'אורגאני' "	—	סוגיה מרכז
23	חינוך לצפייה בסרטי הקולנוע והטלוויזיה	—	שמעון אפשטין
28	עיון ב"כובת ממוכנת" לדליה רביקוביץ	—	עדה ברקאי

מרכזי מרטיין (עשר שנים למותו)

32	שאלת הערכים והחינוך לערכים במשנת בובר	—	אריה כהן
55	הסמכות המחנכת בסיטואציה החינוכית במשנת בובר	—	ברוך סגל
66	בובר בשיחה עם נציגי הסתדרות המורים	—	דב ילין

רבי יהודה הלוי (900 שנה להולדתו)

72	בעיות בהוראת ספר "הכוזרי"	—	מנשה רובשני
79	שירי ריה"ל בבית-הספר	—	גר כהן
81	יהדות ספרד וארץ-ישראל בימי ר' יהודה הלוי	—	אריה מנצ'ר

מסדרנת המורה

85	איך לימדו ילדים בשער-הגולן	—	הנה שמור
91	משחקים בלשון לאהבת הלשון	—	בינה שופט
94	לימוד הכתיב והדקדוק לפי אותיות השימוש	—	גאונה כהן
95	הוראת החשבון בכת"ס היסודיים ורציפות השיטה	—	שרגא שפר

על ספרים

104	ההתבגרות — יוסף גלנין ; "נעורים בקיבוץ" — יוסף ארנון ; "לכסיקון לתודעה יהודית" — אביב עקרוני ; מחקר דיאלקט ערבי של יהודים — ניר שוחט ; "המשחק — ערכיו ובעיותיו" — מישה גילדשטיין ; "קאפקא בעברית" — צבי קרניאל ; שני ספרים חדשים של מחבר אחד — יהושע ירון ; על ספרים בספרות, בלשון ובחברה — יוסף שה-לכץ ; הצצה בספרים שונים — צמח צמריין ; "פרוידיקה סקטוריאלית" — עדה הרצברג ; ספרים שנתקבלו במערכת		
127	דברי סיום — העורך		

יהדות ספרד וארץ-ישראל בימי ר' יהודה הלוי

צפונה. בעיר ליאון, עירו של ר' משה בן שם-טוב, מחבר (או מגלה?) "הוהרה", היה קיים מרכז חקלאי יהודי. בחצרו של אלפונסו השישי פעלו דיפלומאטים יהודיים, והוא לא שעה לאז-הרתו של האפיפיור גריגוריוס השביעי, שתחת ממשלתו "מושלים יהודים על נוצרים". יהודי טולידו, העיר שנוסדה לפי אגדה על ידי גולים יהודיים מארץ-ישראל, זכו לעצמאות דתית ולזכויות לקרקע ואחוזות. המלך הצהיר אפילו, כי נבצר ממנו להילחם בשבתות בשל החיילים היהודיים שבצבאותיו. בטולידו נתקיימה קהילה חזקה וכן היתה בה קהילה קראית. יהודי העיר נתקשרו עם יהודי ארץ-ישראל, ואולי ניתן בכך רקע נוסף לקשרי ריה"ל וארץ-ישראל. בסארא-גוסה שבצפון עסקו היהודים בעבודה בשדות ובכרמים. גם באיזור ברסלונה היה מעמדם המשפטי של בני עמנו שווה למעמד הנוצרים, והמלך אף הסכים להתיישבותם על אדמתו, והוא הדין לגבי אראגון ונאוררה. התקופה הנדונה מצטיינת ביחסים הדוקים למדי בין חכמי האיסלאם ומלו-מדיו לבין חכמי ישראל וביחסים הדדיים שבין לימודי הקודש והחול בתרבות ישראל. נוצר מיזוג מעניין של מרכיבים אלה, הלא הוא "תור הזהב". במאה הי"א פעלו באיזור המוסלמי ר' שמואל הנגיד בגראנדה ומשה אבן עזרא. בניגוד לקהילות ישראל שבגרמניה וצרפת הצפונית, בהן נתערער לחלוטין מעמד היהודים בימי הצל-בנים, נשארו קיימים בקהילות ספרד זמן רב יותר קוויה הלאומיים והחילוניים של היהדות הודות למבנה הרחב ותרבותן החילונית התזקה. ההשכלה הפילוסופית-מדינית עוררה למחשבה ואף נוצר קשר עם המתרחש בארץ-ישראל. לכן נתחדשו כאן חזיונות משיחיים ישנים ונתהווה יחס רציני אל השקפות היסטוריות, וריה"ל הס-ביר את אופייה ההיסטורי של דת ישראל.² במחצית הראשונה של המאה הי"א נמשכו

בבואנו להורות פרשה היסטורית, מדינית, חברתית או תרבותית, ניטיב לעשות, אם נסביר לעצמנו ולתלמידינו את הרקע ההיסטורי של הנושא או המאורע. והיה, אם ידובר באישיות היסטורית, נבהיר היטב את פרטי הביאוגרפיה שלה עד כמה שידענתה הכרחית להבנת הנושא. זוהי גם הזדמנות לברר, במיוחד בכיתות הגבו-הות, את בעיית מקומה של אישיות היסטורית בכלל ואת הבעייה הידועה — האם האישיות יוצרת את ההיסטוריה, או שהמאורעות הם המ-אפשרים לאישיות לעלות בסולם המנהיגות המ-דינית או התרבותית. אגב כך ניתן לעמוד על ערכה הלאומי-הינוכי של האגדה ההיסטורית וקשריה עם המציאות ההיסטורית. שיקולים די-דאקטיים כעין אלה ילוו גם את המורה הבא ללמד את תקופת ר' יהודה הלוי.

מן הדין לדון אפוא, ולו במועט, במצבו של הדור, שריה"ל היה אחד מנציגיו המוסמכים ביותר.

2. ס פ ר ד

משנת 711 היתה ספרד תחת שלטון הערבים, והנוצרים נדחקו לצפונה של הארץ. שלוש מאות שנה ויותר שלטו הערבים בשטחים הכבושים עד אשר יצא פרדינאנד הראשון, מלך קסטיליה, לכיבוש מחדש של חצי האי, שנתאפשר הודות למריבות שבין השליטים הערביים לבין עצמם. בשנת 1085 כבש המלך אלפונסו השישי את העיר טולידו, שנחשבה בזמנה כעיר הולדתו של ריה"ל.¹ במאה הי"ב נתלש כוח הממלכות הנוצ-ריות ובסוף המאה ניצחו הערבים את צבאות הנוצרים, שניסו להוסיף ולרדת מהצפון לדרום המוסלמי.

בתקופה הנדונה מילאו יהודים רבים תפקי-דים חשובים הן באיזור המוסלמי והן בממלכות הנוצריות. רבים סלדו מתרבות הדרום והיגרו

לימות הגדונות כאן אין חשיבות לשאלה אם המשורר גולד בטולידו או בטודילה...⁵. ריה"ל — שגולד, לכל המאוחר, בשנת 1075⁶ — גדד במשך כשלוש עשרות שנים במרכזי התרבות העברית בספרד, היה עד לחורבן קהילות ישראל בימי המלחמות ולבריחת פליטים מחרב הקנאים הערבים. המאורעות משתקפים ביצירתו ההגו-תית והספרותית. בשנת 1140, בגיל 65 שנה, החליט ריה"ל לנטוש את ביתו ולעלות ארצה, שכן "ייקל בעיני עזוב כל טוב ספרד, כמו ייקר בעיני ראות עפרות דביר נחרב!"⁷. ביום 8.9.1140 הגיע ריה"ל לאלכסנדריה שבמצרים, בה נתקבל בכבוד רב, אך הוא שאף להגיע לארץ-ישראל, על אף חורבנה בימי מסע הצלב הראשון. כאן מתחילה תיסבוכת היסטורית. לפי דעה אחת, הגיע בדרך הים לצידו שעל חוף לבנון הדיום ומכאן לדמשק בה נעלמו עקבותיו (שירמן, שם). אך האגדה הביאתו לירושלים, ליד הכותל המערבי או ליד חומת העיר בסביבת שער ציון; והיא מוסיפה לספר, כי שם קרא את שירו "ציון, הלא תשאלני לשלום אסיריך", כאשר פרש ערבי דרס אותו למוות. לאגדה זו התנגדו בדורות הקודמים אברהם גייגר ודוד קאופמן (שם); ואף בימינו מקובלת הדעה, כי ריה"ל מת במצ-רים בשנת 1141, חצי שנה לאחר הגיעו שמה, ואולי גם נקבר במקום⁷. שאיפתו של ריה"ל לעלות ארצה ונסיונו לביצועה עוררו ויכוחים והתנגדות בחוג ידידיו, אך היו שהזיקוהו בהחלטותו. לדעת דינור⁸, לא היתה העלייה המתוכננת רק עניינו הפרטי של המשורר. הוא שאף אמנם, לעלייה ככפרה לחטאיו וכהבאת קרבן, באומרו: "איכה אשלם גדריי ואסריי, בעוד ציון בחבל אדום, ואני בכבל ערב?"⁹; אך "קשה לתאר לנו, כי שאיפה דתית אישית... יכלה לעורר התנגדות מרובה... אדרבה — יש לעלייתו אופי משיחי ובשיריו נשמעה תעמולת-עלייה, בהגותו תפיסת-הגאולה הקשורה לתנועות משיחיות שב-דורו... יהדות ספרד נתנה (דווקא) בהשתתפותה הפעילה בחייה המדיניים של הארץ גוון ריאלי וממשות ארצית יותר גם לכיסופים המשיחיים" (עמ' 209). כבר בתקופה שקדמה לריה"ל היו עולים לארץ-ישראל יהודים "חוגגים", דהיינו:

המלחמות בין הנוצרים ובין המוסלמים. טודילה — הנחשבת, כנראה בצדק רב יותר, כעיר הולד-תו של ריה"ל³ — נכבשה בידי הנוצרים בשנת 1115. בימי פלישת האלמוחדין הקיצוניים בשנת 1146 הוחרמו קהילות רבות, ויהודים נמלטו צפונה ולצפון אפריקה (בתוכם גם משפחת הרמב"ם).

המלחמה הממושכת הטילה צללים כבדים על היישובים היהודיים שנאלצו לדאוג להגנתם העצמית ולהסתגרות ברבעים מיוחדים *castra judaeorum*, כעין גיטו מרצון. קרה שהם נקראו להגן על בתיהם מפני פולשים זרים ואף נתגייסו לצבא הסדיר. נפוצו שמועות מוזרות על השתתפות יהודים בקרבות, אשר על אף ההפרזה שבהן, הן מאשרות את העובדה ההיסטורית, שיהודי ספרד שיתפו את עצמם בפעולות מלחמה של המדינה הנוצרית, אם כי בהיקף מצומצם יותר ובתוצאות צנועות יותר מן המסופר באגדות. עובדה זו ידועה לנו מדברי ר' יצחק מוינה, בעל "אור זרוע", המבוססים על דברי ר' אליעזר בר יואל הלוי מאשכנז האומר בפירושו: "נהוג עדיין (במאה ה"ב) בארץ ספרד שישראלים הולכים עם המלך להילחם"⁴. דרך אגב — אגדה אחרת מספרת כי מפקד המלך הציע למוסלמים להימנע ממלחמה בימים ששי, שבת וראשון כדי לכבד את בני שלוש הדתות המעורבים בקרבות. גורל ההצעה הזאת לא ידוע לנו. שונאי היהודים האשימום בקשרים עם האויב הערבי. אחרי מות אלפונסו (1109) פרעו פרעות ביש-ראל, והרוצחים זכו לחנינה. מכאן ניתן ללמוד כי המוני העם היהודי לא הפיקו בהכרח תועלת רבה מעלייתם של בודדים מבין אחיהם, שהיו יועצים לשליטים, לא מעט הודות לידיעתם את הסגנון והכתיב הערבי והיותם בעלי כתב-יד בהיר ונקי, דוגמת ר' שמואל הנגיד, שנמנה על המעמד המיוחס של החצרונים, אנשי החצר שהמלך היה זקוק להם. הם נהנו מטובת הנאה והשכילו לפעול לתועלת בני עמם ולהגנתם.

ב. חיי ריה"ל

על רקע הנאמר יובנו פרטים רבים מפרשת חייו של ריה"ל. לדעת פרופ' בער, "לגבי הפרוב-

רבים נמכרו לעבדים, ובודדים נפדו על-ידי גדיב יהודי מאשקלון, העיר נהפכה לנוצרית, ועל הי-הודים נאסרה הכניסה אליה.

כיבוש ירושלים והטבח שנערך בה ביהודים עוררו את תושבי הערים האחרות, בעיקר בערי החוף, לקראת מערכת הגנה עצמית. יהודי חיפה השכילו להגן על עירם שכם אחד עם הערבים במשך חודש ימים, על אף כוחם העדיף של הצלבנים¹¹. בקיץ תת"ס (1100) הוחלט במטה שלהם להטיל מצור על העיר, אבל בעקשנות מרובה עמדו התושבים על נפשם. אלברט מאאכן שבגרמניה, כרוניסט קאתולי, מספר, כי תושבי העיר "יהודים לפי מוצאם נלחמו בהימיה עזה ובנשקם נגד הנוצרים, ואלה... חדלו מהרעשת החומה". היהודים, לדבריו, "יצקו עליהם שמן וזפת רותחת, ואש ושיחים השליכו עליהם ועל המכונה". בסופו של דבר, לא יכלו לעמוד בלחץ הכבד, ונטבחו לאחר כיבוש העיר ביום 20.8.1100. יהודי ארץ-ישראל התאוששו באיטיות מתוצ-אותיו הקשות של מסע הצלב הראשון. למרות מצבם הטראגי של פליטי החרב, הורגשה השפעה תה הרוחנית של תורת ישראל, ואף ידועים לנו מקרי התגיירות. מפורסם ביותר הוא המעשה באציל נוצרי, יוהנס בנורמנדיה, הידוע לאהר התגיירותו המופלאה בשם עובדיה הגר הנור-מני, שהלך בעקבותיו של הארכיבישוף מבארי שבאיטליה. בימים ההם נהפכו, לדברי בנימין מטודילה, מערת המכפלה ובית הכנסת בחברון למצודה של כמרים נוצריים. העיר עכו נעשתה לאהר כיבושה ע"י הנוצרים (1104) שער לעליות ארצה ולביקורים בה¹². (גם הרמב"ם ירד כאן לחוף).

ד. סיכום ומסקנות

בספרד ישרה אוכלוסייה יהודית חזקה בעלת השפעה רוחנית ומדינית, והיא הגיעה לרמה גבוהה בפיתוח התרבות העברית בשיתוף עם תרבות ערב המזרחית. ריה"ל הוא תוצר הסימ-ביאווה התרבותית הזאת, שסימניה הם החיבורים המדעיים והיצירות הספרותיות, שנכתבו לרוב במקורם בלשון הערבית ותורגמו לעברית. בארץ-ישראל ישב בתקופה הנסקרת ציבור יהודי,

עולי רגל, או משלמי נדרים. חסדאי אבן שפרוט ניסה לשלוח במאה העשירית את מכתבו למלך הכוזרים דרך ארץ-ישראל⁹, והוא קובל מרה: "אומרים לנו, לכל עם יש מלכות ולכם אין זכר בארץ"¹⁰. לדעת דינור, "העלייה של ריה"ל היא לא רק דרך לגאולה, היא גם ראשית הת-גשמותה... ריה"ל הוא בשביל בני דורו מעין מבשר הגאולה" (עמ' 217).

ג. ארץ-ישראל בימי ריה"ל

מצבו הפנימי של היישוב היהודי התבטא בעיקרו של דבר בשקיעתה של ההגמוניה הרוח-נית הבבלית על ארץ-ישראל, כפי שהורגשה במאות הקודמות. במאה ה"א נתגלו חילוקי דעות חדשים בעניין הלוח העברי וקביעת המוע-דים בין ר' אביונר בן אליהו הכהן, ראש ישיבת "גאון יעקב" בוויפה, ובין ר' דוד בן ר' דניאל, ראש ישיבת פוטטאט (קאהיר), ששאף לשלוט גם על ישיבת ארץ-ישראל. הוא זכה לתואר ראש הגולה, ועל כך יצא כעסו של ר' אביתר (פרטי המחלוקת כתובים ב"מגילת אביתר" שהיתה גנוזה שמונה מאות שנה עד אשר נתגל-תה על-ידי ש"ז שכטר (ספר היישוב, ב', המבוא של ש' אסף).

בסוף המאה, בימי בחרותו של ריה"ל, באה צרה מסוג אחר, חריפה יותר, על יהודי הארץ: האפיפיור אורבן השני עורר את מאמיניו שבאי-רופה לצאת למסע לארץ-ישראל לשם שחרור "הקבר הקדוש" מידי המוסלמים. אלפי נוצרים, מהם ערב-רב, החלו את מסעם כבר בארצות גרמניה וצרפת (גזרות שו"ם-תתנ"ו). על כן נפל פחד על תושבי הארץ, יהודים וערבים. במלחמה זו התקרבו הצלבנים לירושלים מהצפון. ההיס-טוריון היהודי היחידי המספר על כיבוש העיר הוא ר' יוסף הכהן (דינור, ישראל בגולה ב', 1, עמ' 408). לפי הידיעות, ששאב ממקורות זרים, מספר ר' יוסף, כי העיר הובקעה "בשתי עשר יום לחודש החמישי, הוא חודש אב (15.7.99), שוב חודש אב!...) לא נשאר גם אחד, וכעשרת אלפים נפש ברחו אל עזרת ההיכל, וירדוף אחריהם טאנקרד, ויכם לפי חרב". לפי מידע מסויים, נסגרו היהודים בבית-הכנסת, שהוצת על ראשם;

עובדות אלה הן הזדמנות נאותה למחנך בישראל לעמוד על ערכה החינוכי של התקופה ההיא אף היום. ניתן להסביר את אישיותו של ר' יהודה הלוי ואת פעלו לא בשיעורי הספרות ומחשבת ישראל בלבד, אלא גם בלימודי ההיס-טוריה הכללית ותולדות עמנו וארצנו. יש לעמוד על התופעה המעוררת, כי העלייה והביקורים בארץ נמיצכו בכל הדורות, על אף הסכנות שבד-רכים והסיכונים, שהיו כרוכים בחיים בארץ.

שגורלו הפיסי היה תלוי בתוצרת התרבות הנוצ-רית המערבית, שגילוייה היו אך הרג וחורבן. עם כל זאת, ועל אף הסכנות שבררך, יצאה תנועת עלייה והתעוררות משיחית מספרד ומאר-צות מוסלמיות ואירופיות שונות בעצם ימי הצל-בנים, ובימים ההם (1267) חידש הרמב"ן את היישוב היהודי בירושלים.

★

הערות ביבליוגרפיות

1. דוד קאופמן, מחקרים בספרות העברית, תרגם י' אלדד, מוסד הרב קוק, תשכ"ה.
 2. יצחק בער, Galut, שוקן, 1936, עמ' 20.
 3. חיים שירמן, "חיי ריה"ל, איפה נולד ריה"ל?", "תרביץ", שנה ט', א', תשרי תרצ"ח, ע"ע 35—54; שנה י', תרצ"ט, ע"ע 237—239.
 4. שלום בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, כרך ה', "מסדה", תשל"ג, עמ' 30 והערה 43.
 5. יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, א', "עם עובד", תש"ה, ע"ע 49—55 ועמ' 313, הערה 48.
 6. ר' קאופמן, שם, ח. שירמן, שם; ישראל ארליך, "באיזו עיר נולד ר' יהודה הלוי?", "הצופה", 30.5.1975.
 7. האנציקלופדיה העברית, כרך י"ט, עמ' 185.
 8. בנציון דינור, "עלייתו של ר' יהודה הלוי לארץ ישראל והתסיסה המשיחית בימיו" בקובץ "במי
- אבק הדורות של עם ישראל על ארצו", מוסד ביאליק, תשל"ה, ע"ע 202—231.
 9. הנ"ל, ישראל בגולה, א' 2, עמ' 135.
 10. הנ"ל, במאבק הדורות, שם, עמ' 209, הערה 40.
 11. הנ"ל, "תולדות היהודים בארץ ישראל בימי מסע הצלב הראשון", במאבק הדורות, שם, ע"ע 171—198; יהושע פראוור, "היהודים בממ-לכת ירושלים הצלבנית", "ציון", י"א, תש"ו וכן "ממלכת הצלבנים בארץ ישראל" א', תשכ"ג, ע"ע 169, 420; אריה מנצ'ר, "חיפה היהודית בימי הצלבנים", "כרמלית", שנה שנייה, בעריכת ש' שלום, הוצאת "דביר", תשט"ו, ע"ע 233—240.
 12. א' גראבויס, עכו כשער העליות לארץ-ישראל בתקופת הצלבנים, מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל, כרך שני, בהוצאת אוניברסיטת חיפה, תשל"ב, ע"ע 93—106.

נוסעו /
פנינה וצמח צמריון